

Şeriatî'nin Aynasında Marks: Marks'ın Bir İslamcının Aynasına Yansıyan Suretleri ve Marksizmler*

Sever Işık | <https://orcid.org/0000-0002-8051-4647>
severquista@gmail.com

Gaziantep Üniversitesi | <https://ror.org/020vvc407>
 Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Öz

Bu makalenin amacı Şeriatî'nin Marks ve Marksizme bakış açısını ortaya koyarak bir değerlendirmesini yapmaktır. Şeriatî'nin sol teolojisi aleyhte olmakla birlikte daima Marksizm'le ilişki içinde teşekkül etmiştir. Marksizm analizinde ve eleştirisinde muhafazakâr bir dil kullanılmaktan özenle kaçınan Şeriatî için Marksizm, küfür ideoloji değil, aşılması ve alt edilmesi gereken yabancı ve rakip bir ideolojidir. Şeriatî'nin amacı kitleleri siyasal mücadeleye çekmek ve toplum adına mücadele eden Müslümanlar için bir çeşit siyasal kılavuz işlevi görecektir olan bir dini ideoloji oluşturmaktır. Onun, Marksizm'e bakışında önemli tarihsel değişimler söz konusudur. İlk dönem çalışmalarında "üç Marks" ayrımından hareketle olumsal olan yaklaşım, zamanla daha negatif bir karakter edinir. Geç dönem çalışmalarında Marksizm yeniden değerlendirilir ve materyalist bir ideoloji olarak reddedilir. İslam-Bilim ideolojisinin dini kaynakları yeniden vurgulanarak iki ideoloji arasındaki farklılıklar keskinleştirilir. Ona göre İslam, kapitalizmle ortak ontolojik zemini paylaşan Marksizmden temelden farklı ve bütünlüklü bir ideolojidir. Biri reddedilmeden diğeri kabul edilemez. Tevhidi esas alan İslam, radikal bir özneliği yaratma, özgürlük ve eşitlik gibi temel ideallere ulaşma hususunda Marksizm başta olmak üzere tüm modern ideolojilerden daha üstün bir konumdadır. Avrupa merkezci bir ideoloji olan Marksizm aynı zamanda yabancılaştırıcı batılı bir ideolojidir. Sol etosu kendi sol teolojisine dahil etmekle birlikte Marksizmin ontolojik kabulleri kesin olarak reddeder. Tevhide dayanan devrimci bir dünya görüşü inşa etmeye çalışır. Bu maneviyatçı dünya görüşü adaleti, özgürlük ve eşitliği temel amaç edinir. Bireysel inanç ve zahidane yaşam bu dünya görüşünün en önemli unsurlarındadır. İslam, Müslüman toplumları kapitalizme ve emperyalizme karşı mobilize edecek, yabancılaşmaya karşı toplumun kimliğini koruyacak yegâne yapıdır. Bu nedenle yabancı ve yabancılaştırıcı ideolojileri terk etmek ve devrimci bir ideoloji olarak İslam'a dönmek gerekir.

Anahtar Kelimeler

Felsefe, Şeriatî, Marks, Marksizm, İslam, İdeoloji, Tevhid, Materyalizm

Öne Çıkanlar

- Şeriatî'ye göre Marksizm aşılması ve alt edilmesi gereken rakip bir ideolojidir.
- Şeriatî'nin Marks'a ve Marksizme bakışının tarihsel olarak evrildiği ve nihayetinde materyalist bir ideoloji olarak Marksizmin reddiyle sonuçlandığı görülmüştür.
- Şeriatî, İslamı ideoloji formunda yeniden yapılandırarak Müslüman kitlelerin değişim ve dönüşümüne kılavuzluk edecek bir dini ideoloji oluşturmaya çalışır.

- Şeriatî, dini kaynaklarını vurgulayarak kendi İslam-Bilim ideolojisinin Marksizmden farkını keskinleştirmeye çalışır.
- Şeriatî'ye göre tevhidi esas alan İslam adalet, eşitlik ve özgürlük hedefine ulaşma hususunda Marksizm ve diğer Batılı ideolojilerden daha üstün bir konumdadır.

Atıf Bilgisi

Işık, Server. “Şeriatî'nin Aynasında Marks: Marks'ın Bir İslamcının Aynasına Yansıyan Suretleri ve Marksizmler”. *Eskiye*ni 50 (Eylül 2023), 901-923.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1307585>

Geliş Tarihi	31 Mayıs 2023
Kabul Tarihi	30 Eylül 2023
Yayın Tarihi	30 Eylül 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Reflections of Marx in Shariati: Marxisms and The Reflected Images of Marx in the Mirror of an Islamist

Sever Işık | <https://orcid.org/000-0002-8401-2353>
severquista@gmail.com

Gaziantep University | <https://ror.org/020vvc407>

Faculty of Art and Science, Department of Philosophy, Gaziantep, Türkiye

Abstract

The article aims to reveal and remark upon the view of Shariati on Marx and Marxism. The leftist theology of Shariati has always consisted in relation to Marxism, although in an unfavorable way. Marxism is not a sacrilegious ideology, but a strange and opposing ideology that needs to be overcome and defeated, from the viewpoint of Shariati, who avoids using conservative wording when analyzing and criticizing it. Shariati aims to attract the masses into a political opposition and to establish a religious ideology which may serve as a kind of political guideline for Muslims fighting for the good of society. There are important historical changes in Shariati's view of Marxism. Whereas his approach was more contingent upon "three Marx" differentiation during his early studies, it developed into a more negative aspect over the course of time. In late period works, Marxism is reevaluated and rejected as a materialist ideology. The differences between the two ideologies are sharpened by re-emphasizing the religious sources of the Islam-Science ideology. According to him, Islam is an ideology that is holistic and fundamentally different from Marxism, which shares common ontological ground with capitalism. One cannot be accepted until the other one is rejected. Islam, which is based on Tawhid, is in a superior position to all modern ideologies, especially Marxism, in terms of creating a radical subjectivity and achieving basic ideals such as freedom and equality. Because it is a Eurocentric ideology, Marxism is also an alienating Western ideology. While it includes the left ethos in its left theology, it categorically rejects the ontological assumptions of Marxism. Shariati, tries to construct a revolutionary worldview based on Tawhid. This spiritualist worldview is based on justice, freedom and equality. Individual belief and spiritual life are the most essential elements of this worldview. Islam is the only structure that will mobilize Muslim societies against capitalism and imperialism and protect the identity of the society against alienation. For this reason, it is necessary to abandon foreign and alienating ideologies and return to Islam as a revolutionary ideology.

Keywords

Philosophy, Shariati, Marx, Marxism, Islam, Ideology, Tawhid, Materialism

Highlights

- According to Shariati, Marxism is a rival ideology that must be overcome and defeated.
- It has been observed that Shariati's view of Marx and Marxism has evolved historically and ultimately resulted in the rejection of Marxism as a materialist ideology.
- Shariati tries to create a religious ideology that will guide the change and transformation of the Muslim masses by restructuring Islam in the form of ideology.
- Shariati tries to sharpen the difference of his Islam-Science ideology from Marxism by emphasizing its religious sources.

- According to Shariati, Islam, which is based on tawhid, is in a superior position to Marxism and other Western ideologies in terms of achieving the goal of justice, equality and freedom.

Citation

Işık, Server. "Reflections of Marx in Shariati: Marxisms and The Reflected Images of Marx in the Mirror of an Islamist". *Eskiyeni* 50 (September 2023), 901-923.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1307585>

Date of submission	31 May 2023
Date of acceptance	30 September 2023
Date of publication	30 September 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CCBY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

Ali Şeriatî'nin (1933-1977) düşünsel mirası tercümelere müteakip 1980 ve sonrası Türkiye'deki İslamcı kuşakların en önemli söylem, düşünce, perspektif ve eylem kaynaklarından birini oluşturmuştur. Özellikle 1980'lerde kitleleri mobilize etme yeteneğine kavuşmuş muhalif bir ideoloji olan İslamcı söylem, Marks ve Marksizme dair epistemolojik söylemlerinin ve ideolojik silahlarının önemli bir kısmını Şeriatî'nin teorik cephaneliğinden tedarik etmiştir. Şeriatî'nin İslam yorumu sosyal ve siyasal gelişime bigâne kal(a)mayan, kalmak istemeyen fakat bunu kendi inançlarından kopmaksızın gerçekleştirmek isteyen genç kuşaktan çok sayıda kişiyi etkilemiştir.¹ Şeriatî'nin solun amaçlarını ve ütopyalarını da temellük eden radikal ve evrenselci İslam yorumu özellikle geleneğin ağırlığından bunalan, geleneğin geçmişe dönük fikhi/hukuksal diline yabancılaşan ve dünyayı değiştirmek isteyen genç kuşaklar için bir çeşit teorik ve pratik siyasal eylem kılavuzu işlevi görmüştür. Kendi gençlik döneminden “Muhammed ile Marks(ın) gençlerin kalbinde birbiriyle savaştığı bir dönem” olarak bahseden² Şeriatî'nin, İslamı, maneviyatçı, özgürlükçü eşitlikçi ideallerle buluşturan devrimci/sol dini söylemi kendi ülkesinin sınırlarını aşmış İslam dünyasının birçok yerinde eğitimli genç kuşakların siyasal İslamî ideolojiye yöneliminde ve siyasal formasyonlarında hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Yaklaşımı ve mücadelesiyle oluşumuna önemli katkı sağladığı devrimin statükolaşmasına karşın Şeriatî'nin devrimci mirası günümüzde de etkisini bir ölçüde sürdürmeye devam etmektedir. Devrimin mayalandığı dönemden devrimin düzene dönüştüğü bugüne dek Şeriatî'nin eserleri lehte ve aleyhte, fakat daima politik dalgalanmalara paralel olarak çok farklı ve karşıt perspektifler çerçevesinde daima tartışma konusu yapılagelmiştir. Şeriatî'nin temel iddiası, adaletin temin ve tesisinde, ezilenlerin sömürü karşıtı devrimci mücadelesinde, eşitlikçi bir toplumun inşasında, kapitalizm ve emperyalizmin alt edilmesinde bağımsız ve bütünlüklü bir ideoloji olarak İslam'ın Marksizm başta olmak üzere tüm Batılı ideolojilerden daha üstün olduğudur. İslam, bu amaçları tahakkuk ettirecek imkân ve potansiyeline sahiptir. İslamın ritüellerden ibaret bir itikat olarak kurumsallaştırılmasına ve dünyanın gerçekliğine bigâne kalmasına itiraz eden Şeriatî'ye göre bu, hiyerarşiyi ve mevcut hâkimiyeti reddeden devrimci bir özneliğin ve idealin yaratımına odaklanmış, tüm “değerleri değersizleştiren” kapitalizmle mücadele eden, dinsel çöşku ve itirazı birleştiren dini bir söylem ile mümkün olabilirdi. Yapılması gereken egemenlere hizmet eden bir itaat ideolojisi haline getirilen dinin zincirlerinden çözülmesi, gerçek çağrısının yeniden ortaya konulması yoluyla bir isyan ve yeniden inşaa ideolojisine dönüştürülmesidir. Bu gerçekleştiğinde, İslam, sadece Müslümanların değil, günümüz toplumlarının tamamının sorunlarının çözümüne katkı sağlayacak canlı ve üretken bir alternatif olacaktır.

¹ Şeriatî'den yapılan ilk çeviriler bir program dahilinde yapılmamış olmakla birlikte istifade edilebilir niteliktedirler. Şeriatî külliyatının daha özenli, derli toplu çevirisi ve toplu yayını 2000'li yıllarda Fecr Yayınları tarafından gerçekleştirilmiştir. Şeriatî'nin ortak bir kültür havzası içerisinde konuşması ve yazması, modern düşüncelerin ifadesinde dahi sürekli İslamî bir vokabüleri istihdam etmesi onun metinlerinin aynı kültür mirasından beslenmiş olup aynı sözcük dağarcığına sahip olan Türkçeye tercümesi sırasındaki anlam kayıplarını minimuma indirmektedir. Bu nedenle Şeriatî'nin Türkçe tercüme metinleri okuyucu için aşina, anlaşılır ve yararlanılabilir durumdadır.

² *Ali Rahnama*, Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi, çev. Zehra Savan (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 519.

Şerîatî'nin İslam'ı ideolojik formda yapılandırma girişiminin en önemli boyutlarından biri kuşkusuz mesajı zamanla buluşturan dilsel yenilenmedir. İslam'ın dilini devrimci, mesihiyani bir dille mecz eden söz konusu dilsel yenilenme ile, o, dinin doğasında var olduğuna inandığı devrimci ve değişimci dinamiği modern bir dile tercüme ederek özellikle kentli, eğitilmiş orta sınıfları mobilize etmeye, siyasal ve toplumsal mücadelenin içine çekmeye ve sorumluluk üstlenmeye çağırmıştır. Dolayısıyla onun düşünsel faaliyeti eş zamanlı olarak çifte bir hermenötüğü içerir: Dini nasların yeniden yorumlanması ve yeni bir dile tercümesi. Vahiy/Nas lafız değil, fakat mana itibarıyla onun teorisinin geçmişle sürekliliğini sağlarken, dil yenilik unsuru olarak bugüne bağlanır. Şerîatî, izleyicilerinden kendilerini adanmaya çağırdığı ideallerin kökenleri itibarıyla kadim olan Adem'den İbrahim'e, oradan Hz. Muhammed'e ve Hz. Hüseyin'e, oradan da günümüze dek uzanan bir mesajın ve mücadelenin zamanın (sosyalizan) diline tercümesi olduğunu düşünmekteydi. Hiç kuşkusuz bu dil "bilimsel", ideolojik, sosyolojik ve siyasal bir dildir.³ Onun nazarında sosyalizm kendi zamanı itibarıyla dinin ideallerinin taşıyıcısı olan bir düşünceydi. Zira eşitlik ve özgürlük yanlısı, sermayecilik ve sınıfsal ayrımcılık karşıtı mücadeleye peygamberlerin önderlik ettiği bir mücadeledir; fakat materyalist sosyalizm (Marksizm) bu mücadeleyi peygamberlerin yolundan saptırmıştır, şimdi yapılması gereken onu yeniden kendi mecrasına taşımak ve dinle/İslamla bütünleştirmektir. Sosyalizm onun nazarında bir iktisadi düzen değil, kapitalizme muhalif ve mugayir olan manevi-yatçı yaşam tarzıydı.

Bir din olarak İslam'ın politik karakterini reddeden, onu isyan ve itiraz imkânlarından mahrum bırakan, düzenle bütünleşen resmi, "boyun eğdirilmiş" İslam'ın sıkı bir eleştirmeni olan Şerîatî'nin radikal İslam anlayışı Batılı ve Doğulu birçok düşünür ve düşünce geleneğinden etkilenenimin açık izlerini taşır. Onun söylemi, solun eşitlikçi ütopyalarını, üçüncü dünyaçılığın antiemperyalist söylemini, Batı evrenselciliğine karşı yerlililiğin "öze dönüş"çü yaklaşımını içerdiği kadar yerleşik, kurumsal dini söylemin radikal bir eleştirisini de içerir. Sartre, Frantz Fanon, Hegel, Marks, Heidegger, Georges Gurwitsch, Henry Gorbun, Raymond Aron gibi birçok Batılı düşünürün yanı sıra Afganî'nin emperyalizm karşıtı mücadelesi ve müslümanların kendi kaderlerini eline almasını salık veren Muhammed İkbal'in dinamik İslam düşüncesi de Şerîatî üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bununla beraber Şerîatî'nin söyleminin inşasında ister lehte ister aleyhte olsun Marks'ın ve Marksist geleneğin ayrıcalıklı bir yeri olduğu söylemek gerekir. Şerîatî'nin siyasal bir eylem kılavuzu ve dövüşken bir ideoloji olarak *İslam-Bilim*'ini inşa ederken göz önünde bulundurduğu ideolojik örnek önceleri rakip ve daha sonra hasım olarak göreceği Marks ve Marksizm'dir. O, Marks'ın sınıfsız toplum, sınıfsal sömürü, altyapı üstyapı, tarih, toplum, sınıf, praksis vb. kavramlarına yoğun bir şekilde müracaat eder. Fakat ironik bir şekilde *İslam-Bilim*, erken dönemdeki yer yer uzlaşılarda birlikte Marksizm'le mücadeleye içinde oluşa gelir ve tüm etkilenimine rağmen Şerîatî, baştan itibaren kararlı bir şekilde Marksizm'i reddeder. Onun Marksizmle bu gerilimli ilişkisi gelenekçiler kadar Marksistleri de rahatsız etmiştir. Çağdaş muhafazakâr ulema başta olmak üzere İslam-

³ Şerîatî, günün dilini kullanmanın önemini farkındadır. Kapitalizmi mahkûm edip, yeni değerlere çağırırken bilinçli olarak (örneğin dünyaya meyiletmeme gibi) dini bir amacı bugünün dilini kullanarak ifade ettiğini söyler. bk. Ali Şerîati, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 21.

cılar tarafından gerçek düşüncelerini İslam perdesiyle maskeleyen bir “gizli Marksist”; Marksistler tarafından ise fanatik bir “anti Marksist” olmak ve Marksizm’i çarpıtmakla eleştirilmiştir. Kimileri içinse o, “üçüncü yolu gösteren şaşkın ve yolunu kaybetmiş bir aydın”dı.⁴ Şeraiti ve Mücahidin-i Halk için “İslam Marksizmi” etiketi muarızları tarafından onları gelenekçi Müslümanların gözünde düşürmek için ortaya atılmıştı; diğer taraftan Ortodoks Marksistler de kendi ateizmleriyle malul olmayan bu sosyo-ekonomik adalet anlayışını kendilerine karşıt bir alternatif ve tehdit olarak görmekteydiler.⁵ Tüm bu negatif yaklaşımların mevcudiyetine karşın Şeriatî'nin düşünceleri devrim öncesi İran'ın gergin ortamında aralarında derin ayrımlar bulunan İslamî ve sol ideolojik eğilimler arasında söylemsel bir bağ kurma imkânı sağlamış⁶ bu da rejim karşıtı devrimci muhalefetin kitleselleşmesine önemli katkı sağlamıştır.

Tüm söylemler gibi Şeriatî'nin devrimci dini söylemi de kendisini mümkün kılan bir tarihsellik içinde vücuda gelmiştir. 1960'ların ortalarından itibaren Nasırcılıkla birlikte devletçi Arap sosyalizminin zayıflaması, Arap-İsrail savaşında yaşanan yenilgi sonrası İslam dünyasındaki gençler arasında militan siyasal doktrin arayışları radikal İslam sosyalizminin ortaya çıkışında etkili olan tarihsel arka planı oluşturur.⁷ İran öznelinde ise özellikle Musaddık'ın devrilmesi sonrası İran'da giderek yükselen anti-emperyalist ve anti-kapitalist yaklaşım ile Stalin sonrası Stalin'inin etkisinin azalmasıyla ortaya çıkan “bağımsız sol” anlayış da söz konusu düşünsel gelişim sürecinde etkili olmuştur.⁸ Öncelikle Şeraitî'nin en önemli temsilcisi olduğu radikal İslam sosyalizmi, devrin diğer sosyalizmlerinden, Nasır'ın en önemli temsilcisi olduğu “devletçi sosyalizm”den, “Arap sosyalizmi”nden, Kutup ve Sibai'nin temsil ettiği sosyal adaletçi, fundamentalist versiyonlardan farklılık gösterir.⁹ Radikal sosyalizm anlayışı kendisinden önceki sosyalizmlerden daha radikal ve önceliklerin düşünemediği bir yenilik olan Marksizm ile uzlaşmayı içeren bir yakınlaşmayı içerir.¹⁰ Şeriatî'nin Marksizan etkiler taşıyan sosyal adaletçi, eşitlikçi ve özgürlükçü İslam yorumu, devrim öncesi İran'ında ve akabinde birçok İslam ülkesinde seküler ve sol ideolojilere yönelebilecek genç kuşaktan hatırı sayılır miktarda insanın mücadele ideolojisi olarak İslamî benimsemesinde kendi çağdaşlarından daha etkili olmuştur.¹¹

Şeriatî'nin Marks ve Marksizm ya da en genel anlamıyla sol ve sosyalizm algısı Soğuk Savaş sonrası üretilen milliyetçi ve mukaddesatçı söylemden tümenden farklı bir karakter arz eder. Kızıl Marks ve Marksizm onun için tecessüm etmiş kötülük ve öncelikli düşman değildir. Onun için Marksizm istinat ettiği materyalizmi sebebiyle farklı bir dünya görüşü olmakla birlikte bir kısım ortak yöntem, amaç ve hedeflerin paylaşıldığı rakip ve yabancı

⁴ Hamid İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*. çev. Yusuf Ziya (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995), 282; Ervand Abrahamian, “Ali Shariati: Ideologue of the Iranian Revolution”, *Merip Reports*, no. 102 (1982), 26; Ervand Abrahamian, *Radical Islam: Mujahedin of Iran* (New Haven: Yale University Press, 1989), 114.

⁵ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 282.

⁶ Assef Bayat, “Shariati and Marks: A Critique of an “Islamic” Critique of Marxism”, *Alif* 10 (1990), 20.

⁷ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 282.

⁸ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 284.

⁹ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 258.

¹⁰ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 284.

¹¹ İnyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, 290-291.

bir ideolojidir. Marksizm eleştirisinde ortodoks/geleneksel bir dil kullanmaktan özenle uzak duran Şerîatî, Marks'ı, Marksizmi ve onun takipçilerini kâfir ve küfür kavramlarıyla tanımlamaktan özenle kaçınır; Marksistlerin halk için yapmış oldukları fedakârlıkları takdir eder. Bu tutum onun iman ve amel kavramlarına yaklaşımının doğal uzantısıdır. Onun için halka karşı sosyal sorumluluk bilinci edinmiş ve eyleme geçmiş, dolayısıyla iman ve amel bütünlüğü edinmiş bu âlimane küfürde cahilane dindarlarınkinden daha değerli olan bir şey vardır.

Şerîatî'ye göre imanın ya da küfrün asıl göstergesi dilsel ikrar değil (sosyal) ameldir. Ona göre Kur'an'daki kullanımı itibarıyla "küfür", inanç ve düşüncenin değil, eylemin tanımıdır. Bu sebeple iman ve küfür ayrımı da inançla değil, amel ile yapılır; inancı değerli kılan eylemdir. İslam/hak/tevhid ve küfür/batıl/şirk dinleri arasındaki ayrımında ölçü ameldir. Çünkü "her iman, her ideoloji, her tür düşünce ve bilim, amel aşamasında değerli olur...batıl veya hak düşünce, doğru veya yanlış din, İslâm veya küfür dini, Tevhid ya da şirk, amelde ayrılır".¹² Ona göre Kur'an kâfiri, "metafizîğe inanmayan, ruha ve ölümden sonraki dünyaya inanmayan kimse", mü'mini ise bunlara inanan kimse olarak tanımlamaz. Kur'an, din ve küfür tanımını zihinselliğe göre değil, amele göre yapmaktadır. Dolayısıyla bir din veya dindışı ideolojinin hak ve batıl oluşunun ölçüsü toplumsal ameldir/eylemidir.¹³ Dini kavramların bu şekilde yeniden okunması Şerîatî'ye toplum için mücadele eden kişi ve güçleri yeniden tanımlama ve konumlandırma imkânı sağlar. Bu radikal okumada mü'min, toplumsal yükümlülükle eyleme geçeni, kâfir ise toplumsal bir yükümlülük altına girmeyen ve eyleme geçmeyen (ler)i ifade etmektedir. Lafzi bir iman onun için hiçbir değer taşımaz. İnancın varlığının ölçütü ve delili ameldir. Şerîatî'nin burada "sosyal amel"den kastı topluma karşı aydınlarca ifa edilmesi gereken yükümlülüklerdir ki bu görev toplumu uyarmak, uyandırmak, ona sosyal ve siyasal bilinç vermektir.¹⁴ Onun nazarında gerçek dindar, sosyal ve siyasal yükümlülük üstlenen ve halk için mücadele eden kişidir. Yoksa salt ibadet, zikir vs. dindarlığın ölçütü olamaz. İslamın bizzat kendisi gerçek dindara devrimci mücadelesinde yol gösterecek olan bir "amel ideolojisi"dir. "Salih amel" (ameli salih) ise "özel bir ideoloji yolunda bireyi ve toplumsal düzeni değiştirmektedir".¹⁵ Bu perspektiften hareketle söz konusu dönemde Şerîatî, Marksist guruplara atıfla halk için savaşan İslamî olmayan grupları övmüş ve onların, halka hizmete dayanan sosyal sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınan dindar mü'minlere göre Tanrı'ya daha yakın olduklarını söylemiştir. Gerçekte o, ortak düşmana karşı Marksistleri taktik müttefik olarak görmekteydi. Müslüman ve Marksist militanlar felsefi meselelerde, Tanrı konusunda ayrışmakla beraber ortak sosyo-politik ve iktisadi hedefleri paylaşmaktaydılar. Zira her "ikisi de aynı halk için aynı mücadele yolunu seçmişti".¹⁶ Şerîatî'ye göre İslam'ın düşmanı Marksizm değil, sömürgecilik ve emperyalizmdi. Marksizm, İslama aykırı rakip bir ideoloji olmakla birlikte bu zıtlık düşmanca değildi, "fikirlerini sunma ve davet tarzları" birbirinden farklı olmakla beraber "idealleri ve

¹² Ali Şerîatî, Makaleler. çev. S. İslam (İstanbul: Objektif Yayınları, 1993), 88.

¹³ Ali Şerîatî, *İslam Bilim 1*. çev. Faruk Alptekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 346-347.

¹⁴ Şerîatî, *Makaleler*, 88-89.

¹⁵ Ali Şerîatî, *Kuran'a Bakış*. çev. Ali Seyyidoğlu (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 51.

¹⁶ *Rahnema*, Ali Şerîatî: *Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 442.

sloganları” ortaktı.¹⁷ Şeriatî'ye göre esas mücadele “Müslümanlarla inanmayanlar arasında değil, Müslümanlarla zalimler arasında”ydı.¹⁸ Dolayısıyla Şeriatî için eşitlik ve adaletin uygulanması için verilen mücadelede öldürülenler değil, öldürenler mürted, kâfir ve Allah düşmanıydılar.

Şeriatî'ye göre sosyalizm ortaya çıkışı itibarıyla haklı ve insani gerekçelere istinat eden ve bir çeşit erdemi ifade eden bir ideolojidir. 18. ve 19. yüzyıl Avrupası'nda sömürü ve kapitalizme karşı vicdan ve adalet talebi olarak ortaya çıkan, “insancıl ve devrimci” bir hareket olan sosyalist hareketin ve işçi sınıfının kurtuluşu için mücadele eden özgür düşünceli insanların amacı işçi sınıfını özgürlüğe kavuşturmak, sınıfsal ayrımcılık ve sömürüye dayanan ilişkilerin olmadığı bir toplum modeli kurmak, “emeğin değeri”ni “para değeri”nin yerine ikame etmektir.¹⁹ Sosyal demokrasinin kapitalist sistemin en büyük koruyucusu ve kollayıcısı haline gelişi gibi örneklerin mevcudiyetine rağmen başlangıçta “sosyalizm ve demokrasi, aydın düşünen, özgürlükçü ve adalet taraflarının tertemiz kanlarının, en aziz şehitlerinin semeresi olarak bu asrın insanına armağan ettikleri iki büyük hediyeydi”.²⁰ Şeriatî, Batı tarihi çerçevesinde düşünüldüğünde sosyalizmin dine cephe almasını da tarihsel nedenlere istinaden anlaşılır bulur. Zira kilise/din Avrupa'nın Orta çağ'ında düşünsel ve kültürel altyapıyı oluşturan feodalite ile yaptığı işbirliğini daha sonra kapitalizmle yapmış, Tanrı/din adına onun fedailiğine soyunarak sosyalizme karşı çıkmıştır. Dinin kapitalizme bu desteğine karşın sosyalizm de materyalizme sığınmıştır. Başka bir ifadeyle dinin sermayeyle ittifakına karşılık sosyalizmde materyalizmle ittifak yapmıştır. Din, düzeni desteklediğinden devlete ve düzene karşı çıkanlar aynı zamanda dine de karşı çıkmışlardır.²¹ Fakat Şeriatî, Batı tarihine ait bu gerçeklik ve karşı tutumun Marks ve Marksistler tarafından kopyalanarak diğer tarihlere ve dinlere teşmil edilmesine kesin bir dille karşı çıkar. Ve aşağıda bahsedeceğimiz gibi Avrupalı Marksistleri toplumbilimci Marks pahasına ateist ve materyalist Marks'ı ön plana çıkarmakla suçlarken yerli Marksistleri de kendi toplumlarını tanımamakla, Batı Marksizmi'ni olduğu gibi taklit etmek ve halkı yabancılaştırmakla suçlar. Şeriatî'nin nazarında onların geçmişin taklidiyle yetinen gelenekçilerden, “bizzaman” ulemadan pek bir farkı yoktur. Gelenekçiler taklit için geçmişe yönelirken yerli Marksistler ise Batı'ya bakmaktadır. Dolayısıyla biri geçmişte diğeri yabancı bir yerde yaşamaktadır. Zihnen bugünde ve burada olmadıklarından ikisi de toplumun mevcut gerçekliğini anlayıp analiz edemediğinden ve çıkış yolunu gösteremediğinden/gösteremeyeceğinden topluma verecek bir şeyleri yoktur. İkisi de toplumun dikkatini başka yöne çekerek kendine yabancılaştırmaktadırlar. Buna karşın Şeriatî, yerli kimliği korumakla birlikte yerelliğe ve geçmişe sığınmayan/kapanmayan, evrensel olana yönelmekle birlikte zamanın ve sosyal gerçekliğin farkında olan, Avrupa merkezci evrenselliği reddeden yeni bir söylem inşasının peşindedir.

Bu yazıda Şeriatî'nin Marks'a (1818-1883) ve Marksizme bakışını ortaya koymaya çalışacağız. Onun Marks'a ve Marksizme yaklaşımını, yorumlayışını, konumlandırışını ve

¹⁷ *Rahnema*, Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi, 516.

¹⁸ *Rahnema*, Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi, 442.

¹⁹ Ali Şeriatî, “Papa ve Marks Olmasaydı”, çev. Doğan Özlük, *Dine Karşı Din* ed. Hicabi Kırlangıç, Derya Örs (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 212.

²⁰ Şeriatî, “Papa ve Marks Olmasaydı”, 217.

²¹ Şeriatî, “Papa ve Marks Olmasaydı”, 211.

ondan etkilenişini irdelerken onun radikal söylemini Marksizme indirgeyici yaklaşımdan olduğu kadar ondan tamamen aklayıcı, tenzihçi yaklaşımdan da uzak durmaya gayret edeceğiz. Zaman zaman değinecek olsak da bu makalenin sınırlı çerçevesi içinde amacımız Şeriatî'nin sunduğu Marks portresinin ve Marksizm tasniflerinin sahiçilik ve sahiçliklerini ilgili kaynaklara başvurarak araştırmak değil, onun Marks'ı ve Marksizmi algılama ve alımlama biçimini ve bu alımlamadaki değişim, dönüşüm ve kopuşları belirlemektir. Açıkça Şeriatî'nin Marks portresi bir bilim adamından çok bir eylem adamı olan Şeriatî tarafından vücuda getirilmiştir; bu portre, masa başı yazının içinden çok koşuşturmanın, konuşmanın içinde hayat bulmuştur. Fakat ironik bir şekilde Şeriatî, eylem içindeki Marks'ı, kendi deyimiyle politikacı ve "eylemci Marks"ı değil, bilim adamı "sosyolog Marks"ı yeğler. Dolayısıyla onun Marks portresi bir yerde empresyonist bir yerde hermenötik karakter arz eder. Empresyonisttir, zira Marks'a atıfları nadiren doğrudan metin aktarımlarına dayanır; o, daha çok Marks okumalarından hafızada kalanlara, izlenimlere istinat eder. Bu portre çizimi daima konuşmacının ve dinleyicinin zamanı, eylemi ve ihtiyacı ile diyalektik bir ilişki içinde varlık bulur. Onun için de statik değil dinamikdir; değişimlere, kopuş düzeyinde yeni(den) yorumlara açıktır. Zaten Şeriatî'ye göre kişileri bir noktada sabitlemek, hep aynıymış varsaymak onları anlamamaktır. Zira bir kişinin ömr-ü hayatında birden fazla düşünce aşaması ve yaşamı olabilir ki bu son derece doğal ve makuldür. Zira değişim yaşamın yasadır. Şeriatî'nin kendisi de bu yasadan beri değildir.

1. Marks'ın üç yüzü: Filozof, Sosyolog ve Politikacı Olarak Marks

Şeriatî'ye göre yaşayan, donuk ve taklitçi olmayan araştırmacı özgür düşünce insanları her zaman kendi geçmişlerini eleştirip düzeltir, çalışmalarını, dilini, zevkini hatta yönünü, düşünce ve öğretilerini bile kimi zaman devrimci biçimde değiştirirler.²² Dolayısıyla düşünsel gelişim açısından bakıldığında daima hareket ve evrim halinde olan bu kişiler genellikle üç aşamadan geçerler: Tarihsel miras içinde bocalama aşaması, bu mirasa başkaldırma yani redd-i miras aşaması, kendini bulma aşaması. Bu değişim ve gelişim sürecini Hafız'dan Ebu'l-Ala Ma'arri'ye, Hayyam'dan, Celâl Âl-i Ahmed'e, Proudhon'dan St. Simon'a dek birçok kişide izlemek mümkündür. Dolayısıyla düşüncesi dinamizm arz eden bu kişiler kendi öğretilerini oluşturma ve yetkinleşme sürecinde işe öncelikle negatif bir eylemle, reddi mirasla başlarlar. Kalıtsal ve her şeye egemen olan yargılara karşı başkaldırarak bunalım, isyan, itiraz ve olumsuzlama dönemine ulaşırlar. Şeriatî'ye göre kişinin yerleşik tarihi mirasın, geleneğin bir parçası olan inanç ve eylemleri sorgulaması ve reddetmesi insanın gelişiminin, bilinç düzeyinin yetkinleşmesinin doğal bir belirtisidir. Zira onun nazarında akılane bir reddediş cahilane bir kabulden evladır. Kendi ifadesiyle: "Bilinçli küfrün, cahilce dinden daha üstün bir makamı vardır".²³ Geçmişten tevarüs eden çürütücü mirasın reddi, yeni olanın inşası için gerekli olan bir pozitif eylemdir.

Söz konusu tarihsel gelişim süreci Marks için de geçerlidir, dolayısıyla bir "tek Marks"tan değil, birçok Marks'tan söz etmek gerekir. Marks'a bu şekilde yaklaşmayanlar

²² Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 455-456.

²³ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 457.

ondaki farklı şeyleri bir çelişki olarak görüp sürekli tevil etme yoluna gitmektedirler;²⁴ oysa düşüncesi değişimler geçiren Marks, yaşamı boyunca birbirinden farklı düşüncelere sahip olmuştur. Dolayısıyla ona göre ortada bir çelişkiden çok çeşitli Markslar vardır ve bu Marksların birbirleriyle daima uyum ve tutarlılık içinde oldukları söylenemez. Onun için Şeriatî *İslam-Bilim*'de (İslam-Şinasi) “üç Marks”tan bahseder: Filozof Marks, sosyolog Marks, politikacı Marks. Yaşamın gerçekliği, toplum, sınırlar, ulusların yazgısı vb. insan(lığ)ın yeryüzü yaşamında olup bitenleri düşünmeyen filozof Marks, Hegel'in öğrencisi “soyut ve mutlak bir idealist”, dini kitlelerin afyonu olarak gören, dine şiddetle muarız olan bir ateisttir. Daha sofistike bir karakter arzeden toplumbilimci Marks ise soyut düşüncelerden kurtulmuş, toplumun yaşamına ve toplumsal konulara ilgi duyan bir bilim adamı, Simon ve Proudhon gibi “yükümlü bir toplumbilimci”dir.²⁵ Son çehresiyle Marks, politikacıdır. Bu dönemde işçi sınıfının önderliği için Proudhon'un karşısına rakip olarak çıkan Marks'ın bilimsel yüzü değişir ve diplomatik bir çehreye bürünür. Bu gelişim ve dönüşümle birlikte Marks “toplumbilimci ve bilimsel bir düşünür olmaktan çıkarak” bir “siyasi parti ve sınıf önderine, yükümlü bir siyasi lidere” dönüşür.²⁶ Politikacı Marks, işçi sınıfının zaferi arzusuyla artık bilimin değil, siyasetin diliyle konuşan, işçi sınıfının kaderine dair mutlak yargılarda bulunan, zafer müjdeleyen, slogan atan Marksist/ideolog Marks'tır.

Şeriatî için makbul ve muteber olan Marks, ideolog değil, sosyolog Marks'tır. Sosyolog Marks, ekonomik determinizme değil, tarihi determinizme inanan ve tarihin yasalarını araştıran bir bilim adamıdır. Marks'ın bu yönüne istinat eden Marksizm de ideoloji değil, “tarih ilmi”dir.²⁷ Amacı “tarihin hareketinin bilimsel yasalarını keşfetmek” olan “Marksizm, tarihin hangi nedenlere ve etkenlere göre ve hangi bilimsel yasaya uygun olarak hareket ettiğini gösterir sadece”. Dolayısıyla onun ideolojiyle işi yoktur; ideoloji yapmak tarihi ve toplumu birey temeli üzerine kuran “ütopist sosyalistlerin, dinlilerin ve filozofların işi”dir. İdeoloji, tarihi ve toplumu cebri yasalara göre değil, kişi temeli üzerine kuranların işidir. “Benim ideolojim yok” diyen toplumbilimci Marks, ideolojiyi bir tür aldatmaca olarak görerek olumsuzlar. İdeoloji, mevcut durumu izah etmek için egemen sınıfın ideologları ve filozofları tarafından üretilen, onlara hizmet eden “gerçek olmayan gerçek”lerdir. Onun için Şeriatî'ye göre bilimsel “Marksizm ne inançtır ne idealdir ne yol göstermektir ne de bir konuyu ortaya atıp öneri getirmektir. Tam tersine Marksizm, tarihi keşfetme tekniğidir”.²⁸ Bu durumda tarihçi ve toplumbilimci Marks ise ekonomik alt yapı ile ideolojik üst yapı kurumları arasındaki ilişkileri belirlemeye çalışan bir bilim adamıdır. Burada Şeriatî'nin açıkça Marks'ın Aydınlanma epistemolojisi içinde kalarak yaptığı hakikat/bilim ve ideoloji ayrımından hareket ettiği görülmektedir. İdeolojiyi yanılsama ve yanlış bilinç olarak konumlandıran bu gençlik dönemi yaklaşımında Şeriatî, Marks'ın teorisini bir iktidar söylemi/felsefesi olarak değil, tarihin yasalarını keşif bilimi olarak okumaktadır. Böylece Şeriatî'nin nazarında olgun Marks, Althusser'de

²⁴ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 460.

²⁵ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 461.

²⁶ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 479.

²⁷ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 476.

²⁸ Şeriatî, *İslam Bilim* 1, 476.

olduğu gibi “tarih kıta”sını keşfederek felsefeden/ideolojiden kopmakta bilimin sularında yüzmektedir.

Politikacı Marks’a gelirsek, Şerîatî’ye göre Proudhon ile rekabete girişen yaşlı politikacı Marks ise siyasi çalışmalar yapmaya ve sloganlar üretmeye başlamış, bununla birlikte Marksizm de bilimsel karakterini kaybederek bir sınıf ideolojisine ve silahına dönüşmüştür.²⁹ Bu dönüşümle birlikte bilimsel dilin yerini siyasal bir dil almıştır. Sosyolog Marks tarihin yasaları çerçevesinde proletaryanın yapacağı devrimden “haber kipi”yle bahsederken politikacı Marks, “istek kipi”yle konuşmaktadır. “İstek kipiyle anlatım ideolojinin, haber cümleleriyle anlatım ise bilimin işidir”.³⁰ İşçi sınıfı lideri olarak ideolog Marks, dogmatik karakter edinerek takipçilerine mutlak zafer (ve son) müjdelemekte, “insani bir iman” ile değil, “bilimsel iman”la konuşmaktadır.³¹ Açıkça Şerîatî’nin nazarında politikacı Marks, olgun Marks’ın Marksizmi’ni değerden düşürür.

Marksizm’i değerden düşüren bir diğer sorun ise Şerîatî’ye göre ideolojik “avamileşme”dir. İdeolojiler üniversitelerden, akademik mahfillerden çıkarak kitlelerin arasına girdiklerinde avamileşirler. Aynı şey Marksizm’in de başına gelmiştir. Marksizm aslında politik Marks’la birlikte işçi sınıfının ideolojisi haline geldikçe “hakikat Marksizm’i” “maslahat Marksizm”ine “bilimsel şiar” ise “siyasi şiar”a dönüşmüştür. “Toplumbilim dönemi Marksizmi”nden, “siyasi dönem Marksizmi”ne yaklaştıkça Marksizm derinliğini yitirir, gerçeği arayıcı vasfından uzaklaşır; “tarihin keşfi ilmi” olmaktan çıkar, ideolojiye dönüşür ve artık üniversitede kaybettiği prestijini fabrika ve tarlalarda kazanır.³² Üçüncü Marks’ın mirası olan avamileşme takipçileri Engels ve Stalin gibi kişiler tarafından daha ileri götürülmüş ve Marksizm, ekonomik determinizmden ve materyalizmden başka bir şey tanımayan kaba bir öğretiye dönüştürülmüştür. Şerîatî’nin “devlet Marksizm”i veya “resmi Marksizm” olarak da adlandırdığı bu pragmatist, materyalist, bürokratik, totaliter yapıdaki avami Marksizm ile bilimsel Marksizm arasında köklü bir ayrılık vardır. Resmi Marksizm tarihsel materyalizme, bilimsel Marksizm ise tarihsel determinizme dayanmaktadır. Marks’ın, Engels’in müdahale etmediği metinlerinde tarihsel/diyalektik determinizm vardır; fakat, materyalizm yoktur. Yine Marks, “tarihsel determinizm” terimini kullanmayı tercih ederken Stalin’in bir çalışmasının adının “tarihsel materyalizm” olması tesadüf değildir.³³ Yani Marksizm sonradan ekonomizme ve materyalizme dayanan bir ekole dönüştürülmüştür.³⁴ Oysa idealizm kadar materyalizmi de reddeden³⁵ bilimsel Marksizm, maddeci bir felsefe değildir; çünkü felsefe değildir. Tarihselcidir; çünkü konusu sosyo-ekonomik gerçekliğin tarih boyunca şekillenmesinin tarihidir.³⁶ “Ne idealizm ne de materyalizm” olan bilimsel Marksizm için anahtar kavram praksistir.³⁷ Şerîatî’ye göre Marks’ın epistemolojisi esas olarak praksiste kök salmıştır. Burada insan sosyal

²⁹ Şerîati, *İslam Bilim* 1, 482.

³⁰ Şerîati, *İslam Bilim* 1, 478.

³¹ Şerîati, *İslam Bilim* 1, 481.

³² Şerîati, *İslam Bilim* 1, 481.

³³ Ali Şerîati, *Marksizm*. çev. Yakup Arslan-Kenan Çamurcu (İstanbul: Dünya Yayınları, 1994), 66, 67, 93.

³⁴ Şerîati, *Marksizm*, 128.

³⁵ Şerîati, *Marksizm*, 128.

³⁶ Şerîati, *Marksizm*, 104.

³⁷ Şerîati, *Marksizm*, 71, 128.

ilişkiler içinde üretirek, eyleyerek ve yaratarak öğrenen bir varlıktır.³⁸ İnsanın ve toplumun özü praksistir.³⁹ Avami Marksizm'de altyapı değiştiğinde üst yapıda değişir. Bilimsel Marksizm'de ise değişimin asıl sebebi ve etkeni üretim araçları değil, praksistir. Bilimsel Marksizm'de altyapı sosyal ilişkilerin toplamı iken avami Marksizm'de yerleşik üretim şeklidir.⁴⁰ Sınıfsal mücadele hususuna gelince, yaşlı Marks sadece sınıfsal mücadele esasına dayanırken, olgun Marks mücadelenin sadece sınıflar değil, kitleler ve güçler arasında olduğunu düşünür.⁴¹ Bir diğer önemli ayrılık noktası ise insan meselesidir. Diyalektik hareketi esas alan tarihi determinizm insanın özgür iradesini tanıırken, tarihsel materyalizmde insanın özgür iradesi yok sayılır, her şey insanın dışındaki zorunlu maddi etkenlerle açıklanır.⁴² İşte devlet Marksizmi de bu ekonomik determinizme dayanmaktadır ve ondan yararlanmaktadır; çünkü hâkim güçler insan iradesinin özgürlüğüne inandıktan korkarlar.⁴³

Görüldüğü gibi bu “üç Marks” ayırımından hareketle kategorik olarak reddetmeksizin başlangıçtan itibaren kararlı bir şekilde “genç filozof” ve “yaşlı politikacı” Marks'a ve ona istinat eden Marksizm (ler)e taarruz eden Şeriatî, olgun Marks'ın tarihin ve toplumun bilimsel analizi için bilinmesi gereken mirasını ve yöntemini ise onaylar. Cemil Meriç'in Türk aydınlarının Marks'a yaklaşımını tanımlamak için kullandığı ifadeye atıfla söyleyecek olursak Şeriatî, Marks'ı ne bir peygamber olarak görür ne de ahmakça reddeder.⁴⁴ Bu üç Marks ayırımıyla Şeriatî, Marks'ın teorik mirasını tümüyle reddetmek ve onaylamak durumunda kalmadan analitik bir ayırım ve ayıklama ile Marks'ın mirasında, tarih ve toplum analizinde işlevsel, kendi ifadesiyle bilimsel olan unsurları onaylanıp yeniden yorumlayarak temellük ederken, felsefi ve ideolojik (materyalist) görüşlerini reddeder. Bu durum Şeriatî'nin metinlerindeki Marksizm'le olan gerilimli ilişkisini açıklar mahiyettedir. Şeriatî, çağdaşlarında sıkça görülen ve kendisinin de muzdarip olduğu tümenden ret veya onaylama yoluna gitmeden geniş Marksist külliyatla boğuşarak, tarihsel doğruluğu tartışılır olmakla birlikte, kendi Marks ve Marksizm yorumunu geliştirmiştir. Mücadelenin gerçeği ve gereği olarak yoruma daima strateji eşlik etmektedir. Şeriatî'nin bu “üç Marks” portresi inşai ve yorumsal bir karakterdedir. En azından olgun Marks ile tarihsel materyalizm arasına ayırım koyan Şeriatî, izleyicileri için daha kabul edilebilir bir Marks resmi ortaya koymaktadır. Ona göre kendimizi avami ve resmi Marksizm'den kurtararak bakarsak *Kapital*'deki Marks, ekonomist olmakla birlikte ekonomik determinizme (ekonomizme) tapan bir insan değil, bilakis insan iradesini ekonomiye tabi kılan, ekonomiyi her şeyin sebebi olarak gören kapitalist ekonomi görüşünü eleştiren ve ona saldırıda bulunan bir kişidir.⁴⁵ Özellikle *İslam-Bilim*'de Marks'ın tarihi materyalizme değil, tarihi determinizme inandığını özenle vurgulayan Şeriatî, bu tasnifine uymayan verileri yeniden

³⁸ Shahrough Akhavi, “Islam, Politics and Society in the Thought of Ayatollah Khomeini, Ayatollah Taliqani and Ali Shariati”, *Middle Eastern Studies* 24/4 (1988), 407.

³⁹ Şeriatî, *Marksizm*, 105.

⁴⁰ Şeriatî, *Marksizm*, 58-59.

⁴¹ Şeriatî, *Marksizm*, 62-63.

⁴² Şeriatî, *Marksizm*, 68,69,71.

⁴³ Şeriatî, *Marksizm*, 91.

⁴⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1993), 294.

⁴⁵ Şeriatî, *Marksizm*, 92.

yorumlar. Marks'ın düşüncesindeki süreklilikler görmezden gelinir ve neredeyse birbirinden bağımsız üç Marks var sayılır. Bunlarda biri onaylanırken diğer ikisi reddedilir ve sürekli olarak Şeriatî'nin şiddetli hücumuna maruz kalır. Yine Şeriatî, politik Marks ile birlikte Marksizm'in avamileştiğini onaylar gibi olmakla birlikte Marks'ı Marksizm'in kendisinden sonra yaşadığı tarihsel "sapmalardan" aklar. Bilimsel Marksizm'in tahrifatından yukarıda da bahsettiğimiz gibi Engels ve Stalin gibi kişileri sorumlu tutar. Marksizm, onlar tarafından materyalist bir dogmaya/inanca dönüştürülmüştür. Böylece, tarihsel doğruluğu bir yana, Şeriatî, ortodoks materyalistlerin "materyalist Marks"ının karşısına "materyalist olmayan Marks" ile çıkmakta, ironik bir şekilde adeta "gerçek Marks"ı ortodoks Marksistlerin tekelinden, gerçek Marksizm'i de reel Marksizmden kurtarmaya çalışmaktadır. Söz konusu "materyalist olmayan Marks" yorumu kabul edildiğinde İslamî ve sosyalist iki söylem arasındaki bariyerlerin alçalacağı ve karşıdan karşıya dahi olsa belirli bir diyalogun mümkün olacağı açıktır.

Şeriatî'nin Marks ve mirasına ilişkin bu değerlendirmeleri onun yabancı ve yerli Marksist hareketlere yaklaşımını da belirler. Birinci ve üçüncü Marks ile aynı düşünsel çerçevede hareket eden Avrupalı komünist-Marksist partiler ve hareketler Şeriatî'nin hedefindedirler. Şeriatî, onları olgun Marks pahasına genç ve yaşlı Marks'ı ön plana çıkararak kitleleri din karşıtı sloganlarla aline etmekle, materyalizmi savunarak tanrı, ruh ve uhrevi yaşamı reddeden genç ateist Marks'ı gereğinden fazla ön plana çıkararak tüm dinleri aşağılamakla, devrimci duyarlılıklarını kaybederek Marksizm'in bürokratikleştirilmesine ve kurumsallaştırılmasına karşı koymamakla, Afrika'daki ulusal özgürlükçü hareketleri desteklememekle, modern çağda asıl çelişki ve mücadelenin kapitalistler ve işçi sınıfı arasında değil, emperyalizmle Üçüncü Dünya arasında olduğu gerçeğini kabul etmemekle, bu ülkelerdeki kurtuluş mücadelelerini desteklememekle, Üçüncü Dünya'da yabancı emperyalizmine ve uluslararası kapitalizme karşı mücadelede dinin devrimci ve ilerici bir güç olduğu gerçeğini görmemekle suçlar.⁴⁶ Yine Batı'nın ideolojik tahakkümünü meşrulaştırdığı, politik ve ekonomik üstünlüğüne hizmet ettiği düşüncesiyle sahte bir universalizm olarak gördüğü sol enternasyonalizme de karşı çıkan⁴⁷ Şeriatî, İran'daki en büyük Marksist politik organizasyon olan Tudeh partisini de geleneksel İran için Asyatik değil, feodal üretim modelini benimsemesi sebebiyle eleştirir.⁴⁸ Tudeh, İran, sanki endüstriyel sanayi çağındaymış gibi davranmaktadır. Oysa İran, hukuk düzenini, Aydınlanmayı, Fransız Devrimi'ni seküler sınıflar ve rekabetçi kapitalizmi deneyimlememiş olan Orta çağ'dadır. Yine ona göre yaşlı Marks'ın ayak izlerini takip eden Tudeh, daha Kapital'i Farsçaya çevirmemişken materyalist yayınlar yaparak ateizm ve ekonomik determinizmi destekleyerek kitleleri yabancılaştırmaktadır.⁴⁹ Bu durum ekonomik ve

⁴⁶ Abrahamian, *Radical Islam: Mujahedin of Iran*, 115; Abrahamian, "Ali Shariati: Ideologue of the Iranian Revolution", 26-27.

⁴⁷ Yadullah Shahibzadeh, *Islamism and Post-Islamism in Iran: An Intellectual History* (Palgrave Macmillan, 2015), 46.

⁴⁸ Şeriatî için "Asya tipi üretim tarzı"nın önemi onun doğru oluşunda değil, Marks'ın doğudaki toplumların tarihsel gelişiminin Batı toplumlarınınkinden farklı oluşunu fark etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. bk. Şeriatî, *Marksizm*, 144.

⁴⁹ Abrahamian, *Radical Islam: Mujahedin of Iran*, 116; Abrahamian, "Ali Shariati: Ideologue of the Iranian Revolution", 26-27.

politik koşullar elverişli olmasına rağmen onların niçin başarısız olduğunu da açıklamaktadır. Şeriatî, Andre Martine'ye atıfla Marksistlerin İslam dünyasındaki başarısızlık sebebinin onların kendi toplumlarının gerçeklerini, tarih ve ruhunu doğru dürüst tanımadan Avrupa'dan öğrendikleri bütün Marksist teorileri ve kuru yöntemleri piyasaya sürmek olduğunu ifade eder. “Bu nedenle de toplumlarının diri gerçeği, sosyal ruhu, aslı özellikleri ve sosyal koşulları ile kendilerinin ithal ettikleri teorileri arasında uyum sağlamaktan aciz kalmaktadırlar ve tüm çabaları yenilgi ile sonuçlanmaktadır. Hem zaten uyum sağlamaları da olanaksızdır.”⁵⁰ Ona göre mevcut haliyle taklit edilen bir dogmaya dönüşen Marksizmin, Üçüncü Dünya'ya vereceği bir şey yoktur. Şeriatî, Batı mukallidi bu İranlı entelektüelleri Celal Al-i Ahmed gibi *garpzedeler*⁵¹ olarak adlandırır.

Şeriatî'ye göre kendi zamanı itibarıyla amacı sınıf ve sömürü karşıtı “insancıl ve devrimci hareketin ideolojik altyapısını belirlemek, açıklamak ve tedvin etmek”⁵² olan Marks'ın düşüncesini değerli kılan şey, kendisine bağlandığı ve ülkülerine iman ettiği hareketi bilimsel açıdan inceleyerek bir zemine oturtmaya ve ona bir fikirsel yön tayin etmeye çalışmasıdır. Marks, kendisini, kendisine karşı sorumlu hissettiği işçi sınıfına sınıfsal bilinç ve ideolojik silah temin etmiş ve bu hareketi felsefe, mantık, sosyoloji, iktisat gibi bilimlerle silahlandırmıştır.⁵³ Dolayısıyla bugün bilinçli ve bilimsel bir şekilde Marks'a öykünmek onun fikirlerini körü körüne taklit etmek ve onlarla amel etmek değildir.⁵⁴ Yapılması gereken kendi zamanımızın devrimci hareketleri için yön belirlemek ve onu bilimsel araçlarla donatmaktır. Yoksa Marks'ın Avrupa için yapmış olduğu ve ancak onlar için cari olan analizleri olduğu gibi kendi toplumlarımız için tekrarlamak değil. Üçüncü Dünya'da solun yaptığı şey budur; fakat artık yolun sonuna gelinmiştir.

Üçüncü Dünyacılık ve anti-emperyalizm ile ilişkisi bağlamında Şeriatî'nin Marks'ı eleştirdiği en önemli hususlardan biri de sömürgecilik meselesidir. Ona göre bir sömürgecilik teorisi olmadığından Marks bu olguyu anlamaktan ve analiz etmekten acizdir. Sömürgecilik hem sömürgeci toplumdaki kapitalist-işçi ilişkisini hem de sömürülen toplumdaki sosyal ve sınıfsal sistemi değiştirmiştir. Marks'ın bilmediği şey kapitalisti semizleten şeyin artı-değer dolayısıyla işçi sınıfının üretimi değil, sömürülen ülkelerin servet ve varlıkları olduğudur. Avrupa metropolleri refahlarını bu varlıklara borçludur. Avrupa'nın sermaye birikiminin kaynağı Marks ve Engels'in sandığı gibi Avrupa proletaryasının emeği olan üretim değil, yağmadır; Asya ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesidir.⁵⁵ Bunu gör(e)meyen Marks, Doğu'ya karşı başlanan ekonomik ve kültürel sömürgeciliği bir haşiye ile geçiştirmiştir.⁵⁶ Oysa Şeriatî'ye göre söz konusu olgu öylesine önemlidir ki Marksizmin tarihsel tezinin dahi çökmesinin sebebidir. Zira Marksistler Avrupalı işçileri yaşam seviyesini yükseltmeye ve burjuva karşıtı bir devrime yönlendirirken, Asya ve

⁵⁰ Ali Şeriatî, *Öze Dönüş*, çev. Kerim Güney (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991), 230.

⁵¹ Celal Al-i Ahmed, *Garpzedeler: Batıdan Gelen Veba*, çev. B. Tuna (İstanbul: Nehir Yayınları, 1998). Al-i Ahmed kitabının önsözünde “garpzede” kavramını Ahmed Ferdid'e borçlu olduğunu ifade eder. bk. Al-i Ahmed, *Garpzedeler: Batıdan Gelen Veba*, 27.

⁵² Şeriatî, “Papa ve Marks Olmasaydı”, 212.

⁵³ Şeriatî, “Papa ve Marks Olmasaydı”, 214.

⁵⁴ Şeriatî, 2015: “Papa ve Marks Olmasaydı”, 214.

⁵⁵ Şeriatî, *Öze Dönüş*, 198-199.

⁵⁶ Şeriatî, *Öze Dönüş*, 202.

Afrika'yı sömüren burjuva da işçiye yağmadan pay verip satın alma gücünü arttırmış sigorta, sosyal güvence, çalışma saati vb. uygulamalarla yaşam koşullarını düzeltmiş, böylece Marks'ın kaçınılmaz bulduğu devrimin önüne geçilmiştir.⁵⁷ Sonuçta Marks için Batı dışı dünya, dünya tarihinin tali bir unsuru olarak belirmektedir. Bu durumda Avrupa-merkezci Marksizm ise Batı kolonyalist söyleminin bir uzantısına dönüşmektedir. Bu nedenle tüm etkilenimine ve sol ethosun edinimine karşın Şerîatî'nin öze dönüşçü anti-kolonyal söylemi İran-İslam toplumuna yabancı olduğunu düşündüğü Marksizme karşı bariyerleri giderek yükseltmiş, ciddi bir karşı direnç oluşturmuştur.

2. Söylemin Keskinleşmesi ve Safların Sıkılaştırılması: Marksizmin Yeniden Değerlendirilmesi ve Reddi

Gerçekte Şerîatî'nin düşünceleri de yukarıda kendilerinden bahsettiği özgür düşünen insanların düşünceleri gibi hareket ve değişim halindedir. Onun Marks portresi de yaşam, eylem, tarih ve toplumla karşılıklı etkileşim içinde değişime uğramıştır. Baştan itibaren Marks'ın ve Marksizm'in materyalizmine sıkı bir direniş gösteren Şerîatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri* ile birlikte rakip ideoloji olan Marksizme daha kesin ve karşıt bir konum edinir ve burada daha bütünlüklü bir Marks portresi çizer. Artık olgun Marks da dahil Marks'ın tüm yüzleri tek yerde birleşir: Materyalist Marks. Böylece Şerîatî'nin *İslam-Bilim*'indeki tarihsel determinist Marks, materyalist Marks'a dönüşür. Marksizm de aynı şekilde bütünlüklü materyalist bir ideoloji olarak karakterize edilir. Söz konusu çalışmada Marksizmle İslam arasında daha bariz bir duvar örer ve daha muarız bir dil kullanır. Esere yakından bakmadan önce eserin sıhhatine dair bazı iddiaların ileri sürüldüğünü belirtmek gerekir. Fakat eserin Şerîatî'nin kaleminden çıktığı kesindir. Zira o, bunu hiçbir zaman reddetmemiştir. Dahası sonraki çalışmalarında da burada ileri sürülen iddia ve argümanları takip etmek mümkün olmaktadır.

Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri'nde Şerîatî'nin temel argümanı Batı'yı reddetmenin ve Batı'ya karşı çıkmamanın aracı olan Marksizm ve ona karşıt görünen tüm Batılı ideolojilerin materyalist bir hümanizme dayandıkları, insanı özgürleştirmeyi vaat eden bu ideolojilerin teorik olarak özgürleştirme düşüncesini içermekle birlikte pratikte bunu başaramayıp karşı konuma savrulduklarıdır. Ona göre Batı tarihi kültürünün ve toplumsal örgütlenmesinin ürünü olan ve insanın maddi boyutunu ön plana çıkarmış olan Protestanlık, liberalizmi, varoluşçuluk, Marksizm, kapitalizm, faşizm gibi ideolojilerin tamamı aralarındaki yüzeysel farklara karşın temelde "materyalizmden doğan kardeşler"dir.⁵⁸ Fakat bu ideolojiler içinde kapsayıcılık, yoğunluk ve etkinliği itibarıyla Marksizm ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Saint-Simon ve Proudhon'un etkisinde kalan Marks, bu hümanist üstatlarının etkisiyle diğer materyalist ideolojiler gibi antik Yunan mitolojisine istinat eden, insan ve Tanrı'yı sürekli olarak birbiriyle mücadele halindeki düşman ve rakipler olarak görüp tanrıları yeren, Tanrı karşısında bir değer olarak insanı ise öven Prometeci bir inanç ve toplum düşüncesi devralmıştır.⁵⁹ Din bilgisi oldukça yetersiz olan ve dine karşı tutu-

⁵⁷ Şerîati, *Öze Dönüş*, 200.

⁵⁸ Ali Şerîati, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Ali Erçetin (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 47.

⁵⁹ Şerîati, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 51.

munda burjuvazi aydınlarının peşinden giden Marks ve takipçilerinin din yorumu esas itibarıyla Feuerbach'ın söylediklerinin basit bir tekrarından başka bir şey değildir.⁶⁰ Marks'ın dinin insanın yaratımı olduğu tezinde muhteva Feuerbach'ın Marks'a ait olan sadece üsluptur.⁶¹ Oysa Tanrı ile insan arasına ayırım koyan (ateist) Batılı hümanist düşünceye dayanan bu dini yorum Doğu dinleri için geçerli değildir. Zira Yunan düşüncesinde insanı rakip olarak gören tanrılar insanı kıskanırken ve kötü niyetli iken, “Doğu'nun dini mesajı, insanın yerden göğe, maddi ve hayvani mertebeden, ilahi ve meleki mertebeye yükselmesine dayanır”.⁶² Doğulu dinler konusunda bilgisiz olan Marks'ın dini analizi diğer dinler bir yana tüm Hıristiyanlık tarihine dahi teşmil edilemez. Hıristiyanlığa/dine acımasızca saldırırken bir propagandistin tutumunu takınan ve saldırısında dinin silahlarını ödünç alan⁶³ Marks'ın üslubu bir filozofunkinden çok Hıristiyan papazına, riyakâr bir politikacınkine benzemektedir.⁶⁴ Din karşıtı tutumuyla, Orta çağ kiliyesiyle aynı fanatik ve ürkütücü işlevini üstlenmiş olan Marksizm kendi papalarına sahip tanrısız bir gücü temsil etmektedir.⁶⁵

Marksizm'in dine herhangi bir materyalist ekolden daha fazla şiddetli ve fanatikçe saldırmasının sebebinin dinin ve materyalizmin felsefi görüşleri değil, ahlak, ekonomi, kültür, tarih, toplum, ahiret ve evrenle ilgili farklı ve zıt iki insanlık kavramının sebep olduğu köklü bir farklılık⁶⁶ olduğunu ifade eden Şeriatî, söz konusu eserde artık *İslam-Bilim*'deki çalışmalarından farklı olarak İslamı ve Marksizmi geçirimsiz ve bütünlüklü karşıt iki ideoloji olarak konumlandırır. Şeriatî için Marksizm ekonomi, politika, etik, tarih, felsefe vb. insan yaşamını bütün boyutlarıyla kapsayan bir ideoloji olarak İslam'ın en büyük rakibidir ve bu sebeple tüm boyutlarıyla ele alınması gereken bir olgudur.⁶⁷ İki farklı temelden hareket eden bu iki ekol, insanları iki zıt zihni temel ve dünya görüşünden birine çağırıldığından,⁶⁸ insanlık yolunda zıt yollar izlediklerinden birini kabul etmek ancak diğerini inkâr etmekle mümkündür.⁶⁹ Zira İslam ve Marksizm tümünden iki farklı dünya görüşü olup hiç biri bölünmeye razı değildir. Onlara bir şeyler eklemek veya çıkarmak onları yıkmak anlamına gelir. Bir bütün olarak her biri kendi hikmet-i vücûduna sahiptir.⁷⁰

Ona göre birbirlerine tamamen karşıt iki ideoloji olan İslam ve Marksizm arasındaki tek benzerlik her ikisinin tam ve kapsamlı birer ideoloji olmasıdır.⁷¹ İnsan hayatını ve düşüncesini her yönüyle kapsayan her iki karşıt ideolojinin kendine has evren görüşü, ahlak sistemi, tarih felsefesi, örgütlenme biçimi, insan görüşü ve açıklama yöntemleri vardır. Marks'ın materyalist evreni kendi ifadesiyle gerçek bir kaderden yoksun “kalpsiz

⁶⁰ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 49.

⁶¹ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 53.

⁶² Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 51.

⁶³ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 58, 71.

⁶⁴ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 56.

⁶⁵ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 88.

⁶⁶ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 59.

⁶⁷ Bayat, “Shariati and Marks: A Critique of an “Islamic” Critique of Marxism”, 24.

⁶⁸ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 80.

⁶⁹ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 87.

⁷⁰ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 81.

⁷¹ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 61.

ve ruhsuz bir dünya” iken İslam’ın evren anlayışı ise görünmeyene inanma ilkesine dayanır.⁷² Böylece daha önce praksis ilkesinden hareketle düalizmi reddeden Şeraiati, İslamı ve Marksizm’i karşı kutuplarda konumlandırır. Ardından bu zıt dünya görüşleriyle bağlantılı olarak insan ve insan iradesi meselesine geçilir. Şeriatî’ye göre din veya dine karşı her ideoloji insan sorunu çerçevesinde dolaşır. Bu noktada İslamla en fazla çatışan Marksizm’dir. Bunun sebebi ise karşı dünya görüşleri olarak olguları yorumlamada takındıkları tavidir. İslam ve Marksizm tüm ekonomik, ahlaki, siyasi ve sosyal alanlarda zıtlaşırlar. İslam, insanı “tevhit” temeli üzerinden Marksizm ise “tevlit” üzerinden değerlendirir.⁷³ Ona göre Marks’ın maddi dünya görüşünün dar sınırları içerisinde hiçbir şey üretime daha değerli olmadığından teoride, insani ideallerden, yüksek ahlaki değerlerden bahseden ve hümanizmi gerçekleştirdiğini ileri süren Marksizm pratikte ekonomizme dönüşür. Bu sebeple Marks’ın sadık izleyicisi olan Lenin, adalet ve eşitlik ilkesini gerçekleştirmeye çalışırken tümüyle Batı değerlerine yaslanan kapitalist sistem ve kültürü esas alır; mümkün olan en yüksek maddi refahı amaçlar. Maddi olanda bulduklarından Marksizm ve kapitalizm arasındaki temel mesele, iki farklı insanlık, ahlak ve evren anlayışı arasındaki bir fark değil, sermayenin kimin elinde olacağı meselesidir. Aralarındaki tek fark birinin bir burjuva sınıfı, diğerinin ise bir burjuva toplumu yaratmak istemesidir.⁷⁴ Yani karşıt bir amaçla yola çıkan Marksizm de kapitalizmle aynı limana demir atmaktadır. Bu sebeple Şeriatî, Marksizm’in bir yüzünde Batı kapitalizmi olan madeni paranın öteki yüzü olduğunu söyler. Yukarıda ortaya koyduğumuz gibi *İslam-Bilim* başta olmak üzere önceki bir kısım çalışmalarında genç ve yaşlı Marks’ın kusurları bir yana, genel olarak Marks’a ilişkin olumsal bir resim çizen, bilimsel Marksizm’in avamileşmesinden, ekonomizme ve materyalizme dönüştürülmesinden Engels ve Stalin gibi takipçilerini sorumlu tutarak olgun Marks’ı aklayan Şeriatî, burada söz konusu kusurların bizzat Marks’ın kendisinden kaynakladığını ifade eder. Daha önce Marks’ı ardıllarının eylemlerinden ve Marksizm’e ilişkin avami/resmi yorumlarından özenle ayıran Şeriatî, şimdi Lenin gibi Marksistlerin eylemlerinden de Marks’ı mesul görmektedir.

Şeriatî, Marks’ın Feuerbach’tan aktardığı yabancılaşma fikrinin de İslam söz konusu olduğunda hiçbir geçerliliği olmadığını söyler. Zira maddi determinizmden kurtulmuş olan Tanrı’nın cennetinde bile onun emrine karşı durmuş olan insan (Adem) İslam’da Allah ile karşılıklı ilişki içindedir ve Marks’ın düşündüğünün tersine insanı meydana getiren, kendi değerini ona yükleyen sonra da öven Tanrı’nın bizatihi kendisidir.⁷⁵ İslamî bir hümanizm üzerinde ısrar eden Şeriatî için insan, Tanrı’nın kendisi için sürekli yasaklar koyduğu zavallı kul değil, “kendisine üflenmiş hayat ruhunun vücut bulması”ydı.⁷⁶ İslam, hümanist gelenekten farklı olarak Tanrı ile insan arasında bir karşıtlığı değil, birliği, tevhidî esas alır. İnsanı yüceltmek ve özgürleştirmek anlamında gerçek ve tutarlı bir hümanizmi tesis eder.

Şeriatî’ye göre Marks’ın insan karşısındaki konumu da tutarsız ve değer düşürücüdür. Sosyolog Marks, tarih felsefesinde ve ekonomisinde filozof ve antropolog olarak Marks’ın

⁷² Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 62-63.

⁷³ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 66.

⁷⁴ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 67-68.

⁷⁵ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 64-66.

⁷⁶ Şahrüh Akhavi, *İran’da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990), 261.

tanrılaşan insanı için korkunç bir mezar kazır. Filozof Marks'ın insanı “iki ayağı üzerinde yeryüzünü dolaşan bir Tanrı”dır adeta. Ancak sosyolog Marks bu manzarayı hepten değiştirir; Tanrı'nın tahtına oturtulan insanı alıp baş aşağı fırlatır. Tanrı'yı, tarihi ve kendini yaratan insan diyalektik materyalizm yasasının bir ürünü haline dönüştür; ekonomik aletlerin kulu haline gelir. Böylece filozof Marks'ın “tanrı-insan”ı “mal/meta” olan insana dönüştür.⁷⁷ İnsanın değerinin bu birden düşüşü Marksizm'in kaçınılmaz kaderidir, çünkü insana verdiği değerlerin hiçbir mantıki ve bilimsel değeri yoktur. Bu durumda kaçınılmaz olarak insan başlangıcını ya tabiatı ya da maddede arayacaktır.⁷⁸ Görüldüğü gibi Şeriatî, Marksizmi materyalist determinizm anlayışının gereği olarak insanı reddettiği, onu bağımsız bir özne olarak görmediği, tarih yapımında ona bir rol, önem biçmediği için eleştirmektedir. Şeriatî'ye göre Marksizm'de insan dış etkenlerin ve çevrenin yaratımıdır. Tarihsel değişimler ise insanın değil “üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin bir ürünüdür.” Bu durumda Şeriatî, haklı olarak tarihteki devrimlerin, isyanların ve şehitlerin nasıl değerlendirileceğini sorar.⁷⁹ Marksist hümanizm materyalizme dayandığından ekonomizme varıp insanı nesne statüsüne indirir. İslam ise var oluşu açıklama düzeyinde insanı Allah'a ve mutlak değerlere çıkarır.⁸⁰ Temel ilkesi insanın kuruluş felsefesi olan İslam, insanı bilince yükseltirken⁸¹ “irade sahibi ve gökle yerin tutsaklığından kurtulmuş bir varlık olarak tanıtmakla gerçek hümanizme varır”.⁸²

Fark edileceği gibi *İslam-Bilim*'de Marksizmi, materyalist determinizmle tesmiye edenleri “avami Marksizmi” “bilimsel Marksizm”le karıştırmakla suçlayan Şeriatî'nin olgun Marks'ı burada iktisadi materyalizmin bizatihi münşi ve banisi olarak arzı endam etmektedir. Şeriatî'nin Marksizme karşı tutumu kesinlikle muhafazakâr bir çizgiye evrilmiş olmakla birlikte son zamanlarda söyleminin daha da negatifleştiği, safların netleştiği, cephe-lerin ayrıştığı ve mevzilerin giderek daha derin kazıldığı aşıkârdır. Politik biyografisinin yazarı Rahnama da, Şeriatî'nin İslam ve Marksizm'i bu denli biri diğerini yok etmeye götüren kesin bir karşıtlık ve düşmanlık içinde konumlandırmasının kesinlikle *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*'ne has olduğunu söyleyerek⁸³ onun *İslam-Bilim*'deki Marks'tan tümünden koptuğunu söyler: “[*Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*] Şeriatî'nin görüşlerinin bir revizyonu, mücahitlere açık bir saldırı ve anti-Marksist bir manifestodur”.⁸⁴ Şeriatî'nin bu Marksizm karşıtlığının kesinleşmesinin bir kısım tarihsel politik sebepleri vardır. Rahnama'ya göre Marksist kanadın Mücahidin-i Halk içinde gerçekleştirdikleri darbenin hem Şeriatî'nin hem de Müslüman alim ve militan kuşağının anti-Marksizm'inde derin etkisi olmuştur. Zira Şeriatî “mücahitlerin ideolojik öğretmeni”ydi”. Dolayısıyla Marksistlerin Müslüman ideolojisine karşı yaptıkları darbe onun ideolojisine yapılmış bir saldırıydı. Örgütün ideolojik değişimini ifade eden broşürleri doğrudan Şeriatî'yi hedef almıştır.⁸⁵ Şeriatî'nin düşünsel

⁷⁷ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 73.

⁷⁸ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 77.

⁷⁹ Bayat, “Shariati and Marks: A Critique of an “Islamic” Critique of Marxism”, 1990.

⁸⁰ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 81.

⁸¹ Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 70.

⁸² Şeriatî, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 86.

⁸³ Rahnama, *Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 488.

⁸⁴ Rahnama, *Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 491.

⁸⁵ *Rahnama, Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 514-515.

gelişiminin siyasal mücadele içinde oluşa geldiği açıktır. Fakat bu düşünsel gelişimin daha geniş bir bağlama oturtulması gerekir. Hapishane sonrası çalışmalarında isyan söylemini yumuşatan, ideolojik ve teorik çalışmaları ön plana çıkaran Şerîatî, İslamî hareketin devamı için strateji ve taktikleri yeniden değerlendirmeye çalışır. Bu dönemde düşüncesinin en önemli özelliklerinden biri Marksizm'in eleştiriye tabi tutulması, İslamî hareketin yöneliminin yeniden ifade edilmesi olmuştur.⁸⁶ Artık Şerîatî, Müslümanları kapitalizm ve onun eleştirisi olarak ortaya çıkan Marksizmin materyalist güçlerine karşı eğitmek ve aktif bir şekilde cevap vermek için harekete geçirmeye; mücadeleye dahil etmeye ve İslami savunmayı yeniden örgütlemeye çalışır.⁸⁷

Şerîatî'nin bu dönemin en önemli çalışmalarından biri de *Öze Dönüş*'tür. Burada özellikle kültür emperyalizmine karşı mücadelede, toplumun vicdanında ve "ben"inde bilfiil var olan, hayat ve hareket bağışlayan, ruh, iman ve hayat olarak yaşayan, kültür ve medeniyet olarak somutlaşan bir "öz" olarak İslamî mirasa dönüş ön plana çıkarılır.⁸⁸ Şerîatî'nin kültürel dönüşümü siyasal dönüşümün önüne koyduğu bu "öze dönüş" projesinin, Marksizm açısından önemli içerim ve implikasyonları vardır. *Öze Dönüş*'te en büyük tehlike ve düşman olarak kültürel emperyalizm ön plana çıkarılırken Marksizmin de özünü İslam'ın oluşturduğu İran ruhuna aykırı olan, halkı kendi özüne/kimliğine yabancılaştırıcı bir "yabancı ideoloji" olduğu vurgulanır. *Öze Dönüş*'e göre Marksizm (1) İran halkının Müslüman Doğulu kimliğine yabancı bir düşünce olup (2) halkın varoluşsal ve tarihsel kimliğiyle savaş halindedir. (3) İranlı Marksistler yanlı düşünen, konuşan, yanlış hareket eden kişiler iken (4) Marksizm ise ulusal egemenlik ve bütünlüğün önünde duran bir engel ve tehlikedir. (5) Zira onlar sınıf savaşını asli bir hakikate dönüştürmüşlerdir (Rahnema, 2016:495). Fakat, "öze dönüş" projesi salt Marksizm'i dışlayan bir proje değildir. Şerîatî, bu projeye yerleşik veya muhalif tüm siyasal ideolojileri bertaraf etmeyi amaçlar. O, "öze dönüş"le hem İslam öncesi İrani bir mirası ön plana çıkaran seküler milliyetçi ideolojiye, hem yabancı, Batıyı tekrarlayan ve halkı dine aline eden materyalist Marksizm'e, hem de geçmişini taklit ederek İranlıların Batılı ideolojilerine yönelmesine sebep olan muhafazakâr söyleme karşı koymayı ummuştur.⁸⁹ Aşına, bugün ve burada/buralı/yerel olanın üzerinde yükselecek bir evrensellik peşinde olan *Öze Dönüş* projesiyle Avrupamerkezciliğe karşı çıktığı gibi kültürel özcülüğe de meydan okur ve onu aşmaya çalışır.

Sonuç olarak Şerîatî'nin devrimci İslamî ideolojisi baştan itibaren Pehlevi otoriterlenişine, kapitalist bir modernleşme ve Batılılaşma programının İran'daki sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın tamamına şiddetli bir şekilde empoze edilmesine karşı bir muhalefet ideolojisi ve kitleleri buna karşı mobilize edici bir hareket olarak inşa edilmiştir. Bu ideoloji aynı zamanda büyük ölçüde sosyalist ve Marksist daha az ölçüde ise Pehlevi rejimine ve onun emperyal güçlere bağımlılığına karşı olan fakat kitleleri etkin biçimde mobilize etme imkânına sahip olmayan seküler liberal milliyetçi söylemlere bir alternatif sunmuştur. Bu nedenle Şerîatî, Batı emperyalizmine ve yerli tiranlığa "düşman" olarak

⁸⁶ Rahnema, Ali Şerîati: *Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 511.

⁸⁷ Charles Tripp, *Islam and the Moral Economy: The Challenge of Capitalism* (Cambridge University Press, 2006).

⁸⁸ Şerîati, *Öze Dönüş*, 38-41.

⁸⁹ Boroujerdi, Mehrzad. *İran Entelektüelleri ve Batı*. çev. Fethi Gedikli (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001), 155.

sosyalist ve Marksist devrimci söylemlere ise “rakip” olarak sık sık göndermede bulunur. Sosyalist ve Marksist devrimci düşünceye karşı sempatik bir tutum sergilemesine ve özgürce borçlanmasına rağmen, Şeriatî bu geleneğin İran'daki temsilcilerini yalnızca dindar kitleler ile etkin bir şekilde iletişim kuramamaları sebebiyle eleştirmez. Ona göre, diğer Batı-dışı toplumlarda olduğu gibi, İran'da da sosyalist ve Marksist düşünce, Avrupa'nın sömürgeci modernitesinin ve küreselleşmesinin bir uzantısıydı.⁹⁰ Modern dünyada devrimci aydının görevi sınıf sömürüsü ve özgürlüğü Batı kapitalizminin çorak arazisinden; eşitlik ve adaleti şiddet ve Marksizmin paranoid diktatörlüğünden, Tanrı'yı ise kasvetli din adamları mezarlığından kurtarmaktır. Ona göre maneviyat, özgürlük ve eşitlik tüm insan toplumlarında mevcut olmakla birlikte yine de bu ideallerin bir sentezini geliştiren yegâne görüş olan İslam, aynı anda hem maddi hem de manevi olanı dikkate aldığından hem bireysel aklı ve özerkliği hem de eşitlikçi toplumsal yönelimi onaylar.⁹¹ Bu nedenle ona göre İslam toplumun kimliğini koruyacak, birliğini sağlayacak ve ona dinamizm bağışlayacak yegâne kurtuluş reçetesidir.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi son dönem çalışmalarında Marksizm'den uzaklaşmasına ve kopuşuna paralel olarak sol etosu terk etmemekle birlikte kendi söyleminin ontik, epistemik ve etik kaynaklarını yeniden tanımlamaya girişir. “Benim dünya görüşüm evrenin manevi tefsirine dayalıdır”⁹² diyen Şeriatî son dönem çalışmalarında söyleminin etik kaynaklarını özgürlük, adalet ve irfan olarak ortaya koyar. Ona göre bu ayrılmaz üçlü insanın mutluluğunun temini için zorunludur. Onun için İslamî hareketin yöneliminde esas olan bu üçlünün takip edilmesi ve bunlara ulaşılmasıydı. Tüm dinlerin, felsefelerin ve devrimlerin gayesi de buydu. Gerçekte bu idealler *İslam-Bilim*'de zaten ele alınmıştı. Yeni dönemde ideolojinin irfanî dozu artırılmıştır. Zira Şeriatî, İslamî değerlere vurgu yapan irfanın Marksizm'e yönelmenin panzehiri olduğunu düşünmekteydi. Üstelik bu onu liberal ve Marksist ideolojilerden ayıran ayırıcı vasfıydı. İrfana dayanan bir devrimci püritenizmin peşinde olan Şeriatî'ye göre öncelikle kendini devrimci yetiştirmek, özünü tekâmül ettirmek gerekiyordu. Bu püritenizmin üç sacayağı, namaz (Allah ile münasebet), iş, sosyal mücadeledir.⁹³ Şeriatî bu şekilde oluşturmak istediği özneliğin irfanî, ruhani dini boyutunu yeniden tanımlayıp, tahkim ve takviye ederek kendi İslam-Bilim ideolojisi ile Marksizm arasındaki sınırları keskinleşir, aradaki gerilim çatışma eğilimine evrilir.

Sonuç

Şeriatî'nin amacı adalet ve tevhid esasına dayanan, sömürünün olmadığı eşitlikçi, sınıfsız, özgür bir toplum düzeninin yani “nizam-ı tevhidi”nin kurulmasıdır. İnsanlığın tarihi de böylesi bir toplumun teşekkülü (ideal toplum) için verilen mücade-

⁹⁰ Siavash Saffari, *Beyond Shariati: Modernity, Cosmopolitanism, and Islam in Iranian Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 25-26.

⁹¹ Saffari, *Beyond Shariati: Modernity, Cosmopolitanism, and Islam in Iranian Political Thought*, 244. Şeriatî'nin toplum teorisinin din, devrim, aydın vb. birçok boyutuna dair yararlı bir makale derlemesi için bk. Dustin J. Byrd- Seyed Javad Miri (Ed), *Ali Shariati and the Future of Social Theory: Religion, Revolution, and the Role of the Intellectual* (Leiden: Boston: Brill, 2018).

⁹² Şeriatî, *Öze Dönüş*, 453.

⁹³ *Rahnema*, Ali Şeriatî: *Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*, 516-517.

nin/mücadelelerin tarihidir. Diyalektik bir karakter arz eden bu tarih, tevhid/hak ve şirkin/batılın çatışmasıdır. Ona göre dinin de gayesi budur ve peygamberler de bunun için mücadele etmişlerdir. Onun için Marksizm, egzistansiyalizm, liberalizm vs. seküler ideolojilerin başaramadığı bu amaçları ancak İslam gerçekleştirme potansiyeline sahiptir. Söz konusu amaçlar ancak özgür iradeye sahip sorumlu insanın ediminde ortaya çıkacağından bu idealler için sorumluluk yüklenmek ve mücadele etmek gerekir. Şerîatî'ye göre tarih boyunca tevhid söylemi içerisinde peygamberler tarafından ifa edilen insanın özgürlük ve adalet mücadelesi modern dönemde Marksizm başta olmak üzere materyalist ideolojiler tarafından asli mecrasından saptırılmıştır. Aydınların misyonu bu tarihi nebevî misyonu yeniden yüklenmek, adalet ve özgürlük için mücadele etmek, sömürücü unsurları tasfiye etmektir.

Şerîatî'nin kendi tarihselliğinin derin izlerini taşıyan, çağın ideallerini temellük eden dini söylemi özellikle ilk dönemleri itibarıyla Marks ve Marksizmden önemli ölçüde etkilenmiştir. Ancak Şerîatî'nin düşüncesinin Marksizmle ilişkisi dinamik ve değişim halindeki bir ilişkidir. Şerîatî'nin ilk dönem çalışmalarındaki Marksizme olumsal yaklaşım son dönemde çalışmalarında negatif bir karakter edinir. *İslam-Bilim*'de "üç Marks" ayrımından hareketle bilim adamı sosyolog Marks'ın tarih ve topluma ilişkin mirasına olumlu yaklaşım sergileyen Şerîatî, burada Marks'ı tarihin ve toplumun yasalarının keşfini amaçlayan tarihsel determinist olarak niteleyerek materyalizmini arızileştirir hatta materyalizmden aklar; Marksizm'in sonradan ekonomist-materyalist bir ideolojiye dönüştürüldüğünü iddia eder ve bundan ardıklarını sorumlu tutar. Marks'ı ve Marksizm'i materyalist olarak yorumlayanların bilimsel Marksizm'le avami/resmi Marksizmi karıştırdığını söyler. Fakat bu düşünceler zamanla değişir ve Marks, iktisadi materyalizminin/determinizmin bizzat kurucusu haline gelir. Marksizm de bütünlüklü materyalist ve determinist bir ideoloji olarak reddedilir. İslam ile Marksizm biri inkâr edilmeden diğeri kabulü mümkün olmayan iki aykırı ve çatışan ideoloji olarak görülmeye başlanır. İslam, tevhide istinat eden bütünlüklü bir ideoloji olarak konumlandırılır.

Kapitalizmi en büyük düşman olarak gören Şerîatî, kendi *İslam-Bilim*'ini Marksizmin kapitalizm karşıtı mücadeleyi önemli ölçüde üstlendiği, kapitalizm karşıtı en güçlü muhalif ideoloji olarak kitleleri seferber ettiği, devrimler yaptığı bir tarihsellikte oluşturmuştur. Kapitalizme karşı mücadelede İslam ve Marksizm arasında bazı uzlaşmalar olabirdi. Marksizm düşman değil, fakat ortak düşmana karşı savaştan rakip ve alt edilmesi gereken bir ideolojidi. Farklı dünya görüşleri olmakla birlikte Marksizm ve İslam, öncelikle düşman kapitalizme karşı bazı ortak idealleri ve hedefleri paylaşmaktaydılar. Fakat Marksizm, materyalist dünya görüşü sebebiyle kapitalizmle sonuçlanmış, kapitalizmle aynı limana demir atmıştır. Şerîatî, Marksizm'i, bütünüyle materyalist bir ideoloji olarak tanımladığında daha önce bir yorumsama faaliyetiyle alçaltmaya çalıştığı bariyerleri yükseltir. Şerîatî'nin "öze dönüş"çü söylemi merkeze aldığı son dönem söyleminde İslamî-irfanî boyutu daha görünür hale gelir. Bu kapsamda Marksizm de İslam'a aykırı yabancı ve yabancılaştırıcı bir ideoloji olarak görülür ve reddedilir. Marksizmle mesafenin açılmasına karşın maneviyatçı sol/sosyalist idealler varlığını korumaya devam eder.

Kaynakça | References

- Abrahamian, Ervand. "Ali Shariati: Ideologue of the Iranian Revolution". *Merip Reports* 102 (1982), 24-28.
- Abrahamian, Ervand. *Radical Islam: Mujahedin of Iran*. New Haven: Yale University Press, 1989.
- Akhavi, Shahrugh. "Islam, Politics and Society in the Thought of Ayatollah Khomeini, Ayatollah Taliqani and Ali Shariati". *Middle Eastern Studies* 24/4 (1988), 404-431.
- Akhavi, Şahrüh. *İran'da Din ve Siyaset*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- Al-i Ahmed, Celal. *Garpezdeler: Batıdan Gelen Veba*. çev. B. Tuna. İstanbul: Nehir Yayınları, 1998.
- Bayat, Assef. "Shariati and Marks: A Critique of an "Islamic" Critique of Marxism". *Alif* 10 (1990), 19-41.
- Boroujerdi, Mehrzad. *İran Entellektüelleri ve Batı*. çev. Fethi Gedikli. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- Byrd, Dustin J. - Miri, Seyed Javad (Ed.) *Ali Shariati and the Future of Social Theory: Religion, Revolution, and the Role of the Intellectual*. Leiden; Boston: Brill, 2018.
- İnayet, Hamid. *Çağdaş İslamî Siyasi Düşünce*. çev. Yusuf Ziya. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1993.
- Martin, Vanessa. *Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran*, London and New York: I. B. Tauris, 2000.
- Rahnema, Ali. Ali Şeriatî: Bir Müslüman Ütopistin Siyasi Biyografisi*. çev. Zehra Savan. İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.
- Saffari, Siavash. *Beyond Shariati: Modernity, Cosmopolitanism, and Islam in Iranian Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Shahbizadeh, Y. *Islamism and Post-Islamism in Iran: An Intellectual History*, Palgrave Macmillan, 2015.
- Şeriatî, Ali. *Öze Dönüş*, çev. Kerim Güney. İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991.
- Şeriatî, Ali. *İslam Bilim 1*. çev. Faruk Alptekin. İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.
- Şeriatî, Ali. *İslam Sosyolojisi*. çev. Kenan Sökmen. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993.
- Şeriatî, Ali. *Makaleler*. çev. S. İslam. İstanbul: Objektif Yayınları, 1993b.
- Şeriatî, Ali. *Marksizm*. çev. Yakup Arslan- Kenan Çamurcu. İstanbul: Dünya Yayınları, 1994.
- Şeriatî, Ali. *Kuran'a Bakış*. çev. Ali Seyyidoğlu. Ankara: Fecr Yayınevi, 4. Baskı, 1996.
- Şeriatî, Ali. *Ne Yapmalı?*. çev. Ali Erçetin. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2. Baskı, 1999.
- Şeriatî, Ali. *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*. çev. Ali Erçetin. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2. Baskı, 1999.
- Şeriatî, Ali. *İslam ve Sınıfsal Yapı*, 2. Baskı. Çev. Doğan Özlük. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Şeriatî, Ali. "Papa ve Marks Olmasaydı. *Dine Karşı Din*. çev. Doğan Özlük. 210-219. Ankara: Fecr Yayınları, 6. Baskı, 2015.
- Tripp, Charles. *Islam and the Moral Economy: The Challenge of Capitalism*, Cambridge University Press, 2006.